

א. הארמון הצפוני

(1—11—111; לוח ב)

לפי יוסף בן־מתתיהו נמצא ארמונו של הורדוס מתחת לחומות המבצר, במורד המערבי, ופניו כלפי צפון. נהוג היה לזהות ארמון זה עם המבנה הגדול שבפאה המערבית של מצדה (x), עד שבראשית שנות התמישים גילו מיכה לבנה⁷ ושמריהו גוטמן⁸ שרידי מבנים בצוק הצפוני וזיהו אותם עם הארמון שתיאר יוסף. גילויים אלה הביאו, הודות ליזמתו של ש. גוטמן, לחפירות המשלחת של שנות 1955—1956, שהקדישה את עיקר מאמציה לשלוש דרגותיו של ארמון זה. ואכן, בחפירות אלה נמצא אישור מלא להצעת־הזיהוי החדשה, ואף נחשפו חלקים חשובים של המבנים. המבנה הנדון בנוי על שלוש דרגות: בדרגה התחתונה (i) נתגלה מבנה מרובע, ובו מרתב מרכזי, המוקף שתי שורות־עמודים. חלקם התחתון של הקירות מכוסה ציורי־קיר. הממצא העיקרי בדרגה התיכונה (ii) הוא מבנה עגול, העשוי שני מעגלים חד־מרכזיים. בדרגה העליונה (iii) נמצאו חדרים מספר, שאחדים מהם הכילו שרידי פסיפסים. את שלוש הדרגות מתברת מערכת־מדרגות, הסמויה מעיני המסתכל מבחוץ. המדרגות הצובות בחלקן, ובחלקן — בנויות אמנם לא נשתנה אופיו הכללי של הבניין כתוצאה מחפירתו, אולם פרטים רבים שנתגלו מאפשרים לנו להשלים כמה מתיאורי הסקר של שנות 1955—1956 ולתקן כמה ממסקנותיו. כן העלתה חפירתו, שרצוי לשנות את כינוי המבנה ולכנותו בשם "חווילה", בניגוד לארמון הטכסי הגדול שנתגלה בצדה המערבי של פסגת מצדה (x). מכל־מקום, מוטב לקרוא לו "הארמון הצפוני" (להבדילו מזה המערבי), וכך אף יכונה להלן.

1. הדרגה התחתונה (i)

(נחפרה בפיקוחו של א. בן־הור)

- הדרגה התחתונה (לוח ב) בנויה על גבי שן־סלע, הנמוכה מראש הפסגה ב־35 מ', בערך. קירות־המדך, שנבנו ממש על פי התהום, יצרו מעין משטח מוגבה, שמידותיו 17.6×17.6 מ'. במרכז המשטח נמצא מרחב מרובע
7. ראה מאמרו בכתב־העת הטבע והארץ, כרך י', חוברת ט, דצמבר 1953, בלויית תרשים והצעות־זיהוי.
8. וראה: ידיעות, ית, תשט"ז, עמ' 254 ואילך; מבפנים, טו, תשי"ג, עמ' 468 ואילך.

הפירות מצדה

(לוקוס 1). את המרחב הזה, שמידותיו 9.2×10.3 מ', הקיפו מכל הצדדים קירות, ששימשו אף כקירות הסטוים המקיפים את המרחב מכל העברים. בשני צדי הקירות דבוקים הצאי-עמודים. בסיסי העמודים שבסטוים נמצאים במפלס הרצפה, והם נמוכים אפוא ב-75 ס"מ מאלה שבפנים, המוצבים על אדנים גבוהים. כל הצאי-העמודים עשויים חוליות מאבן-חול, המטויות בטיח מחורץ.

הקיר החיצוני הדרומי של הסטיו הדרומי (לוקוס 5) אינו אלא זקפת-הסלע הצפונית של הדרגה התיכונה, שטויתה וקושטה בחצאי-עמודים. גם לשאר הקירות היו צאי-עמודים, אלא שאלה כמעט לא נשתמרו.

בדרום-מערב ובדרום-מזרח ניתן היה להבחין בשרידיהם של חדרים ומבנים מיוחדים, שבלטו מתחום המשטח המרובע. את דרגה 1 חשפנו כליל, ולתגליותיו של סקר 1955—1956 * ניתן עתה להוסיף כמה פרטים חשובים.

המרחב המרכזי (לוקוס 1)

למרחב זה רצפה מטיח פשוט, שעליה נמצאו עקבות-שריפה. בחלקו הדרומי של הלוקוס נשתמרה הרצפה היטב, ואילו בשלישו הצפוני היא הרוסה לחלוטין. פינתו הדרומית-מערבית של הלוקוס כבר נחשפה על-ידי משלחת-הסקר, שגילתה ציורים על גבי הקיר, מתחת לאדנים. לאחר השיפת המרחב כולו נוכחנו לדעת, שציורים אלה נשתמרו לאורך כל הקיר המערבי ולאורך רוב רובו של הקיר הדרומי (לוח ג). שאר הקירות לא נשתמרו כלל. באמצע הקיר הדרומי נמצא פתח, שתוחמים אותו שני אדנים. ניתן לחלק את ציורי-הקיר לשתי קבוצות:

א. מעוינים, המצוירים על בליטות האדנים, על-פי-רוב על רקע כהה. הרקע ממלא את ארבע פינות האדן.

ב. דמויי-ספינים, המצוירים על שטח הקיר שבין האדנים: כמרכז מצויר ספין צר, ואילו מימינו ומשמאלו ספין רחב יותר (לוח ג, 3), בדומה לציורי-הקיר שנתגלו בקיר הדרומי של לוקוס 5 (וראה להלן). תפקיד הציורים היה לחקות ספיני אבן ושיש, ולכן הדגיש הצייר במיוחד את ה"גידים". מאחר

9. וראה הדין-וחשבון על סקר 1955—1956, עמ' 45 ואילך.

שרוב הציורים האלה כבר תוארו במפורט בדין־וחשבון על סקר 1955—1956, ג', לא נעמד עליהם בדין־וחשבון ראשון זה. אומנת־הפינה הגדולה שבפינה הדרומית־מערבית, שנמצאה שרועה חוליות־חוליות, בעיקר לעבר לוקוס 5 (וראה להלן), ושראשה כבר נתגלה בסקר 1955—1956, הורמה כולה ושוחזרה.

הקיר הדרומי של הסטיו הדרומי (לוקוס 5)

חלקו המערבי ביותר של קיר זה כבר נחשף בסקר 1955—1956. נתברר, כי כל הקיר הזה מטויה וכי בחלקו התחתון, בין חצאי־העמודים הדבוקים אליו (להלן יכונן "עמודים" סתם), מצויים ספינים. בשעת חשיפת השטח נתגלה עמוד נוסף, בין העמוד השני (ממערב) והשלישי שבתכנית של סקר 1955—1956, יי, ומתבטל אפוא הרושם המוטעה, שאין כל סימטריה במבנה העמודים (לוח ג, 1).

נתברר אפוא, כי מלבד עמודי־הפינה היו בקיר זה שישה עמודים. בין כל צמד־עמודים נתגלו ציורי־קיר נוספים, העשויים באותו סגנון: במרכז — ספין צר ומוארך, ואילו מימינו ומשמאלו — ספין רחב יותר. כדי לשוות עומק ל"חזית המזיפת" צבע האמן את הספינים שמשני עברי העמוד באותו הצבע, וכך מתקבל הרושם, שהעמוד מסתיר את הספין שמאחוריו. הציורים נמצאו במצב טוב, אך ככל שהם מזרחיים יותר מצבם רע יותר. הספינים הכהים צבועים על־פירוב אדום־חום, ואילו הבהירים — לבן או חום בהיר מאוד. מסגרות כהות (ירוקות ואדומות) מקיפות את הספינים. הספין המרכזי שבכל קבוצה משמש חיקוי לשיש, ולכן צוירו בו "גידים". לוקוס זה היה מכוסה בשכבה עבה של עיי־מפולת, שהכילו אבני־בניין, קטעי טיח צבוע ואפר. בין קטעי הטיח המצויר נמצאו גם כמה קטעים עם ציורים נאטוראליסטיים של צמחים ופרחים. בפינה הדרומית־מערבית, מתחת לאמנת־הפינה הגפולה, היתה מפולת אבני־הבניין גדולה במיוחד, וניתן לשער, שבתלקן נפלו

10. עמ' 53 ואילך וציור 16. על סגנון ציורי־הקיר במבנים ההירודיאניים בארץ — כגון: סבאסטה, יריחו, קיסרי והירדיון — ראה עתה מאמרת של אנא אלבריצ'י על הציורים שבאורפסטרה של התיאטרון בקיסרי: Anna Albricci, *Bollettino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione*, IV, October-December 1962, pp. 289 ff.

11. ציור 18.

אבנים אלה מראש הקיר הדרומי, שבכמה מקומות נבנה אל הסלע, על-מנת ליישרו.

הסטיו המערבי (לוקוס 2)

השיפתו של לוקוס זה הקנתה לנו ידיעות רבות-ערך על השיטות שבהן בנה הורדוס את בנייניו על דרגות הסלע. לפי ההנחה המקובלת היה מתחת לסטיו המערבי בעין מרתף¹², אולם חפירותינו העלו, שמתחת לרצפת הסטיו לא היה אלא חלל קונסטרוקציוני (לוח ב), כלומר, הקיר המערבי ביותר של הסטיו (W 9), שתפקידו העיקרי היה להרחיב את השטח כלפי מערב, נבנה על גבי צוק-הסלע המשופע. הודות לחלל שבין הקיר ובין צדו הפנימי של הסלע (שעליו נבנה הקיר המזרחי של הסטיו, שהוא הקיר המערבי של המרחב המרכזי), הוקטן התנץ העצום שהיה עלול לפעול על קיר זה אילו מולא השטח באבנים ובעפר. ועוד נעמוד על שיטה זו בדיוננו בדרגה התיכונה. כל תללו של לוקוס 2 היה מלא אבני-בנייה, תוליות-עמודים, אומנות, כותרות ובסיסים, שגפלו לתוכו ממבני הסטיו שמעליו. פני הסלע לא היו מעובדים, והקירות לא היו מטיוחים מבפנים. חלקו התחתון של החלל היה מלא מילוי חצצי, שהלך וגבה כלפי דרום, בד-בבד עם עליית פני הסלע. בלוקוס זה, שלא כבשאר חלקי הבניין, לא נמצאו "סימני חיים". ניתן לשער, כי בתור תקרת החלל שימשה רצפת-העץ של הסטיו. משום חיוק להשערה זו ניתן למצוא בבליטות המאוננות שבקיר התיצוני ובסימני-הסיתות מולן בסלע, ששימשו אולי לתמיכת קורות-העץ. אמנם לא נמצאו שום קורות-עץ בין שרידי המפולת, אך ניתן לשער, כי בימי המרד פורקו קורות אלה — כמו בשאר הבניינים (וראה פרק-הסיכום) — ושימשו למטרות שונות. לימים, בעת רעידות-האדמה, כאשר התמוטט הבניין סופית, נפלו כל העמודים והאבנים אל תוך החלל ומילאוהו כמעט כליל.

לוקוס 15

בפאתו הדרומית-מזרחית של המבנה נתגלו שרידי חדר, שנמנה עם מערכת-החדרים שהיתה בנויה, כקומה שנייה, על המבנים הנמוכים יותר שבאיזור זה. מערכת זו התמוטטה לחלוטין, ונפלה אל התהום או לתוך המבנים שמתחתה (וראה להלן).

12. סקר 1955—1956, עמ' 46.

למעשה, נתגלתה רק הפאה הדרומית-מערבית של החדר, כי יתרו התמוטט ונפל לתהום. על הרצפה נמצאו עקבות-שריפה. את קירות החדר שנותרו מעטרים ציורי-קיר, השונים מאלה שבשאר חלקי המבנה: קו-מסגרת שחור מחלק את החלק העליון למסגרות-ספינים, ואילו את החלק התחתון (מעין "דרו") מעטרת שורה של תימורות מסוגננות (לוח ג, 2).

חדר-המדרגות (לוקוס 6)

כבר בסקר 1955—1956 נתגלתה בפינתו הדרומית של הסטיו המזרחי שורה של שבע מדרגות צרות, ובהמשכן—שלוש מדרגות רחבות יותר¹³. במהלך הפירוטינו נתגלו חמש מדרגות רחבות נוספות, כלומר, בסך-הכול נמצאו 15 מדרגות. מסתבר, שמדרגות אלה לא הוליכו אל ה"מרתף", כי-אם אל מבנה "ארבעת החדרים הקטנים", כפי שכבר נרמז בדין-וחשבון על סקר 1955—1956. בסוף שורת המדרגות הרחבות נתגלו עוד 4 מדרגות צרות, היורדות דרומה, לעבר מסדרון צר, הפונה שוב מזרחה (לוקוס 16). בקצהו המזרחי של המסדרון היתה קשת, שדרכה היו נכנסים אל "ארבעת החדרים הקטנים". לוקוס 16 היה מכוסה מפולת עצומה של אבנים חומרי-בניין אחרים, שנפלו, כנראה, מן החדרים העליונים. בתוך שכבת-אפר בתחתית הלוקוס, שהיתה יבשה ביותר, נתגלו כמה ממצאים מעניינים מימי המרד (וראה להלן).

בית-המרחץ (לוקוסים 8—11)

הפתעת החפירות בדרגה התחתונה היה גילוי בית-מרחץ, על כל אביווי, בפאה המזרחית, הלא הם "ארבעת החדרים הקטנים". חדרים אלה נבנו על בליטה בסלע, כשקירותיהם החיצוניים משמשים גם קירות-תמך.

הפריגידאריום (לוקוס 8)

לוקוס זה הוא בריכת המים הקרים של בית-המרחץ. תקרתו המקומרת, שהתמוטטה בחלקה, כבר נתגלתה בסקר 1955—1956¹⁴. החדר כולו הוא כעין בריכה, שרצפתה—כמות כשאר רצפות הבריכות במצדה (וראה להלן, מבנה 10) — עשויה מדרגות לכל הרוחב. חדר-הבריכה, שהיה מלא עיי-

13. שם, עמ' 58.

14. שם, לוח יד, 4.

חפירות מצדה

מפולת של הדרי הקומה העליונה, מטויה ב"טיח-בריכות". בכמה מקומות ניתן להבחין בתיקוני טיח.

לוקוס 9

לוקוס 9, הנמצא מצפון לכריכה וממזרח למסדרון 16, הוא מעין חדר-כניסה, שדרכו אפשר היה להיכנס הן לפריגידאריום הן לקאלידאריום (וראה להלן). ייתכן, שתדר זה שימש טיפידאריום, היינו, החדר הפושר שבין הפריגידאריום והקאלידאריום. רצפתו היתה עשויה פסיפס מקוביות קטנות ולבנות. כתוצאה מן המפולות הגדולות נהרס מרכז הרצפה, אך מאחר ששרידיה מתמשכים לעבר סף הקאלידאריום, ניתן לשער, שגם רצפת הקאלידאריום היתה עשויה פסיפס. על רצפת חדר-הכניסה נתגלו כמה שברים של כותרת קורינתית. הכותרת צבועה לבן ומוזהבת, וניתן לשער, שגם שאר הכותרות שממעל היו צבועות כך. צבעי הכותרת נשתמרו כה יפה הודות ליובש הרב השורר על הרצפה, יובש שבזכותו נתגלו גם ממצאים מעניינים מתקופת המרד.

הקאלידאריום (לוקוס 10)

חדר זה, הנמצא ממזרח לחדר 9, בנוי ממש על פי התהום. חלקו המזרחי התמוטט לחלוטין, אולם בחלקו המערבי, על מרצפות-חמר רבועות, נתגלו שרידיהם של עמודים קטנים, העשויים פלחי-לבנים עגולים. שרידי 8 עמודים נמצאו באתרם. רצפת הקאלידאריום — היינו, תקרת ההיפוקאוסט — התמוטטה כליל, אולם ניתן לשער, שאף היא היתה עשויה פסיפס (ראה לעיל, לוקוס 9). בטיח הקירות ניתן להבחין היטב בטביעותיהם של צינורות-החמר. בשפך העיים אף נמצאו חוליות רבות של הצינורות עצמם. (על אופן פעולתם של ההיפוקאוסט והקאלידאריום — ראה הדיון המפורט על מבנה 10).

לוקוס 11

חדר זה, הנמצא מדרום לקאלידאריום וממזרח לפריגידאריום, התמוטט כמעט כליל, לרבות רצפתו, וקשה לעמוד על תפקידו. אולי היה כאן תנור-התסקה?

אכן, מרחץ זוטא זה הכיל את כל האבזורים של מרחץ רומי, פרט אולי לאפחטיטיריום, הוא חדר-ההלבשה. אולם עלינו לזכור, שמרחץ זה והתדרים

שמעליו היוו יחידה אורגנית, וייתכן אפוא, כי הזדרים העליונים נועדו גם לתפקיד זה.

מציאותו של בית-מרחץ זה כחלק אינטגרלי של הארמון הצפוני משלימה יפה את תכניתו, ואף מתאימה לדברי יוסף בן-מתתיהו על מרחצאות הארמון. בבואנו לשחזר את תכניתה הכללית של הדרגה התחתונה נתקלים אנו בבעיה עקרונית: האם היה המרחב המרכזי (לוקוס 1) חצר קטורה או מרחב מקורה? הדין-חשבון על סקר 1955—1956 מעלה את שתי האפשרויות, ומכריע לטובת הראשונה, בעיקר על-סמך העדר קורות-עץ (ולו שרופות) באמצע המרחב²⁰. אמנם לא הביאו חפירותינו לשינוי הנתונים, אך הבעיה נתעוררה שנית, הן בעקבות בדיקה מחודשת של העובדה, שבסיסי הסטויים נמוכים מבסיסי העמודים הפנימיים של המרחב, והן לאחר שנתברר, שבמקום אתה, לפחות (בצד המזרחי של הקיר הדרומי), אין התאמה בין מיקומו של עמוד הסטיו ובין מיקומו של עמוד המרחב המרכזי. יתר-על-כן, העדרן של קורות-עץ אינו יכול עוד לשמש הוכחה מכרעת לכך שהיתה כאן חצר קטורה, שכן תוצאות החפירות הוכיחו, שבימי המרד — מכל-מקום בסופו — היו חלקים רבים של הארמון מפורקים, ובייחוד חלקי-העץ שלו (וראה גם פרק-הסיכום). לפיכך אנו בודקים שוב את האפשרות כי למרחב המרכזי היתה תקרה, שהיתה אולי גבוהה יותר מזו של הסטויים. את תוצאות שיקולינו, בלויית מסקנותינו, נביא בדין-חשבון הסופי.

תקופת המרד

ממצאים רבים בעיים ובאפר שכיסו את הלוקוסים השונים של הדרגה התחתונה מעידים בבירור, כי בחלקים מסוימים של מבנה זה ישבו אנשי המרד, וכי הם-הם האחראים לשריפתו. כך, למשל, נתגלו מטבעות מימי המרד וכן כמות גדולה של שרידי-מזון, כגון: גרעיני זיתים, תמרים, רימונים, ענבים ועוד, ואף תמרים וענבים על "בשרם". בייחוד היה ריכוז זה גדול בחלקו המערבי של הסטיו הדרומי (לוקוס 5) ובלוקוס 9. כן נתגלו בר "הירודיאני" תמים (בפיגה הדרומית-מזרחית של לוקוס 1), מפתח-טבעת וכמות גדולה למדי של קטעי בגדים ומחצלאות. אולם עיקר השרידים מתקופת המרד — או ליתר דיוק: משלבה האחרון —

נמצאו בלוקוסים 8, 9, 10 ו-16, היינו, בחדרי בית-המרחץ, הן בעיי-המפולת והן מתחתם.

קבוצת-הממצאים הראשונה נתגלתה בלוקוס 16. נמצאו קרוב למאה קשקשי-שריון עדינים (לוח כג, 1), בחלקם מצופים עדיין בציפוי דק של כסף, וכן כמה חצים (לוח כג, 2), קטע של טלית-גברים עם פס משונן¹⁶ ואוסטרקון בלשון הארמית (וראה הפרק על המגילות והתעודות).

גם בלוקוסים 9 ו-10, ובעיקר בלוקוס 8, נמצאו פזורים, לעתים בקבוצות, קרוב ל-400 קשקשים נוספים מאותו טיפוס. כן נמצאו בלוקוסים אלה עשרות חצים, מהם אחדים על קניהם (לוח כג, 2). אך הממצא החשוב ביותר, הקשור, ככל הנראה, עם סופם הטראגי של מגיני מצדה, נחשף בעיקר בפרי-גידאירום, בחוף עיי-המפולת ועל מדרגות הרצפה: היו אלה שרידיהם של שלושה שלדים, שלפי ד"ר האו הם של אישה צעירה בת 18, גבר בן 22 ונער בן 11. טיפוס-השלדים זהה לחלוטין עם אלה שנתגלו במערת-האיגרות שבנחל חבר¹⁷. על אחת המדרגות אף נתגלו שרידי קרקפתה של האישה, על שערותיה החומות וצמותיה (לוח כב, 1). השערות נשתמרו היטב, והן עטופות בתלקן בשרידי מטפחת, שניכרים בה סימני-דם (ז). לא הרחק מן השערות נמצאו כמה זוגות-סנדלים, ביניהם מן הטיפוס הידוע לנו ממערות נחל חבר (לוח כב, 2).

אמנם אין לומר בוודאות, ששלדים אלה הם של משפחת אותו לוחם שנותר אתרו, הרג את משפחתו והצית את הארמון — כמסופר אצל יוסף בן מתתיהו — אך אין, כמדומה, כל ספק, ששלדים אלה הם של אנשי המרד. משום אישור להנחה זו ניתן למצוא גם בשאר הממצאים בעיי-המפולת, ובכללם המטבעות, שהמאחרים שבהם הם מתקופת המרד.

2. הדרגת התיכונה (ii)

(נחפרה בפיקוחו של א. דרורי)

בדרגה התיכונה (לוח ב), הנמוכה ב-20 מ', בערך, מן הדרגה העליונה, שני יסודות-בנייה עיקריים: "המבנה העגול" והמכלול שמדרום לו.

16. על טיפוס זה — ראה: י. ידן, הממצאים מימי בר-כוכבא במערת-האיגרות, עמ' 226, ציור 74.

17. שם, עמ' 34; לוחות 103—108.

(א) המבנה העגול

מבנה זה, שנחפר כמעט כולו בסקר 1955—1956, כונה "המבנה העגול", משום שהוא עשוי, למעשה, שני קירות עגולים חד-מרכזיים.

רוחבו של הקיר התיצוני 1.20 מ' וקוטרו 15.3 מ'. קיר זה, שמפלסו העליון מאוזן, מושתת על הסלע הטבעי ועל המגבה המרובע המשתרע על כל שטחה של הדרגה התיכונה. הסלע משתפע בתלילות מדרום לצפון, ולכן הקיר גבוה יותר בצפון. בצד דרום, לעומת זה, הוא מתמוג, למעשה, עם מפלס הסלע. צדו התיצוני של הקיר עשוי אבני-חול מסותתות היטב, ונדבכיו מלוכדים יפה בטיט. לא כן צדו הפנימי, העשוי אבני-חול מסותתות ובלתי-מסותתות כאחת. הקיר לא היה מטוית, ודומת, כי לייפוי צדו הפנימי לא הוקדשה תשומת-לב מיוחדת. מפלסו העליון של הקיר מצופה בלוחות מלבניים מאבן-חול, המסותתים למשעי. שני לוחות המונחים לאורך מכסים בדיוק את ראש הקיר.

גם רוחבו של הקיר הפנימי הוא 1.20 מ'; קוטרו כ-10 מ'. גם עומקו של קיר זה אינו שווה, מאחר שהוא תלוי במפלס הטבעי. רובו בנוי על הסלע, פרט לצדו המזרחי, שנבנה על גבי המגבה המרובע. צדו הפנימי של הקיר עשוי אבני-דולומיט בלתי-מסותתות, ואילו צדו התיצוני עשוי אבני-חול מסותתות ו"אבני-מצדה" לסירוגין. מפלס ראשו עשוי כמו מפלס ראשו של הקיר התיצוני.

רוחב החלל שבין שני הקירות כ-1.40 מ'. עומקו תלוי אף הוא במפלס הסלע, ולכן הוא עמוק יותר בצפון. רוב רובו של החלל נחפר בסקר 1955—1956, ומשום כך לא מצאנו בו אלא ממצאים מועטים ביותר, ובכללם כמה חרסים מתקופת-הברזל (וראה פרק-הסיכום). לא נתגלו כל מדרגות או סימן כלשהו שכאן אפשר היה לרדת. המצב לאחר תפירתנו הולם, בדרך-כלל, את המצב המתואר בדין-וחשבון על סקר 1955—1956. עם זאת ניתן, כמדומני, להבין את שיטת-הבנייה של המבנה העגול על-סמך הידיעות שרכשנו על דרך-הבנייה בלוקוס 2 (מתחת לסטיו המערבי של הדרגה התחתונה) ובדרגה העליונה. מגמת הבונים היתה לבנות משטח עגול ומוגבה, הבנוי על המשטח המרובע שמתחתיו. שני הקירות החד-מרכזיים והחלל שביניהם שימשו פתרון

הפירות מצדה

קונסטרוקציוני, שהודות לו הוקטן הלחץ שעלול היה להיווצר אילו בנו הבונים רק את הקיר החיצוני ומילאו את החלל בעפר ובאבנים (ועוד ניתקל בתופעה דומה בבואנו לדון בדרגה העליונה). גוסף על כך הקטינו שני המעגלים את קוטר המשטח שצריך היה לקרותו. מפלסם העליון המאוזן של הקירות מעיד, שכל השטח העגול היה מרוצף עץ, ואילו השטח שבין הקירות — כלומר, זה שמתחת לקירוי — היה חלול. ניתן לשער, שגם כאן פורקו רוב העצים בימי המרד, וכל מה שהיה בנוי מעל המבנה העגול נידרדר לתוך החלל. מכל־מקום, בתוך החלל נמצאו, בין השאר, חוליות־עמודים. כן נתגלו בו מעט שרידי־עץ. על אופיו של המבנה נדון להלן, לאתר תיאור המכלול השני שבדרגה התיכונה.

(כ) המכלול הדרומי

מכלול זה, הנמצא מדרום למבנה העגול, מורכב, למעשה, משלושה חלקים: חדר־מדרגות במערב, חדר גדול במזרח וביניהם מרחב.

1. חדר־המדרגות

למעשה, נחפר חדר־המדרגות כולו בסקר 1955—1956, והפרטים החדשים שנתגלו יידונו בדין־וחשבון הסופי. כאן נציין רק, שבשעת ניקוי חדר־המדרגות העליון לא נמצאו כל שרידים שיעידו, שהיתה כאן אומנה מרכזית — כמוצע בדין־וחשבון על סקר 1955—1956 — וניתן אפוא להניח, שמדרגות החדר העליון (וכן העמוד המרכזי, אם אמנם היה כזה) היו עשויות עץ, שלא כמדרגות החדר התחתון, שבו סובבות המדרגות אומנה בנויה. מן הראוי לציין, שבקיר הצפוני של החדר העליון, מעל הנדבך התחתון, נמצאה מגרעת, שבה מונחת עדיין קורת־עץ שלמה, שהיתה, כנראה, חלק ממערכת מדרגות־העץ.

2. החדר המזרחי (לוקוס 62)

חדר זה נמצא בפינה הדרומית־מזרחית של הדרגה. קירו המזרחי ומרבית קירו הצפוני התמוטטו ונפלו לתהום. על חלקי־הקירות שנשתמרו נותרו שרידים מצוירי־ספינים בשחור, ירוק ואדום. בקיר המערבי היה תחילה פתח ברוחב של מטר אחד, אך כבר בתקופה קדומה נסתם פתח זה באבני־קיר מסותתות. הסתימה מטויחת באותו הטיח שבו מטויח הקיר, ואף היא מעוטרת

בצירוי־ספינים. הבנת מהותו של חדר זה תלויה בהבנת תפקידו של המבנה כולו, תפקיד שנדון בו לאחר תיאור היסוד השלישי, הלא הוא המרחב שבין חדרי־המדרגות והחדר המזרחי.

3. המרחב שבין חדרי־המדרגות והחדר המזרחי (לוקוס 57)

בין הקיר המזרחי של חדרי־המדרגות ובין הקיר המערבי של החדר המזרחי נוצר מרחב מלבני, שהיה מכוסה עיי־מפולת עצומים של אבנים וסלעים, שנידדרו מן הצוק הדרומי. בסקר 1955—1956 סולק חלקם העליון של עיי־המפולת ונחשפו ראשיהן של 4 אומנות. כן נחפר צדו המזרחי של המרחב ונחשפה אומנה אחת, לכל אורכה. לאחר שחפרנו את השטח כליל, נתקבלה התמונה הבאה (לוח ד, 1): הקיר הדרומי (W 46), הנסמך אל הצוק, מיעוטו חצוב ורובו בנוי ארבע האומנות המרובעות עשויות אבני־חול ומטויחות בטיח לבן. גובהן 2.50 מ' ועומקן 0.50 מ'. בין האומנות רווחים של 70 ס"מ, בקירוב. באופן זה נוצרו חמישה חללים: בין האומנות ובין הקיר המזרחי של חדרי־המדרגות, בין האומנות לבין עצמן ובין האומנות ובין הקיר המערבי של חדר 62. האומנות לא נבנו על הרצפה, כי־אם על גבי בסיס, העשוי אבנים ומטויח אף הוא. גובה הבסיס כ־60 ס"מ. שלושת קירות המרחב היו צבועים: את חלקם התחתון של הקירות עיטר פס אופקי בשחור, ירוק ואדום; על הקירות המערבי והמזרחי נמצאו שרידים מצירוי־ספינים באותם הצבעים. ראשי האומנות והקירות הם בגובה שווה, וברור, שהשטח היה מקורה בתקרת־עץ, שנשענה על האומנות, מזה, ועל הקירות, מזה. רק בכמה מקומות שרדה רצפת הלוקוס, העשויה גיר כתות ובנויה על גבי הסלע הטבעי.

זוה אפוא אופי המבנים בדרגה התיכונה: במרכז נמצא מבנה עגול, המושתת על מגבה מרובע. מאחורי המבנה העגול — היינו, מדרום לו — נמצאים חדרי־מדרגות וחדר נוסף. המרחב ביניהם מקורה ופתוח כלפי המבנה העגול. קירות המרחב מעוטרים בצירוי־קיר. לא מצאנו כל אסמכתה להשערה, שה"גומחות" — היינו, החללים שבין האומנות — שימשו בתפקיד פולחני¹⁹, כמו, למשל, להצבת פסלים²⁰. עתה, משנחשף כל מה שאפשר

19. סקר 1955—1956, עמ' 43.

20. י. אהרוני וב. רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים, עמ' 56.

היה לחשוף בשטח זה — וברור, שאין לחפש כאן מעברי-סתר או מבנים נוספים — ניתן אולי לשער, שכל המבנים שעל הדרגה התיכונה נבנו, כמוהם כמבני הדרגה התחתונה, לצרכים ארכיטקטוניים ושימושיים של ארמון-חווילה זה. לפי השערה זו לא היה המבנה העגול אלא תולוס (מעין קיוסק) בעל רצפת-עץ, שהוצב על אדן מרובע. למצער בצדו החיצוני של המבנה הוצבו עמודים, ואילו חלקו הדרומי שימש מעין אולם מוצל, ולידו חדר, שבו החזקו אולי רהיטים. מבנים ארכיטקטוניים כאלה ניתן למצוא בפאוויליונים שבצירי-הקיר של פומפיי²¹ וב"חזיתות המזויפות" של כמה מן החציבות שבפטרה. אולי אף ניתן להרחיק-לכת ולומר, כי מראן הכללי של שתי הדרגות, על שורות-העמדים שלהן והפאוויליון העגול, דומה למכלול המבנים שחזיתות אלה מחקות, וכי שניהם שואבים ממקור ארכיטקטוני אחד.²²

תקופת המרד

סימנים רבים מעידים, כי לפחות בשלב הסופי ישבו במקום אנשי המרד. שטחים גדולים של החלק הדרומי היו מכוסים שכבת-אפר, שבה נמצאו שיירי-מזון, עצמות-חיות וגורי-עץ. עניין מיוחד מעוררת ערימת-שריפה עגולה בקוטר של 2 מ', בקירוב, ובגובה ממוצע של 70 ס"מ, שנתגלתה בקצהו הצפוני-מזרחי של הדר-האומנות. בערימה זו, שהגיעה עד מעבר לקיר החיצוני של המבנה העגול, נמצאו כמויות גדולות של עצים שרופים ובלתי-שרופים, מעט חרסים, שיירי-מזון ושבירי-זכוכית. במיוחד מאלפת מציאותם של 14 ראשי-חצים חרוכים. מתקבל הרושם, שכאן נאסף כל מה שהיה במבנה, על-מנת לשרפו. ועוד נעמד על תופעות דומות בבואנו לתאר את המבנים האחרים.

21. וראה, למשל, הדיון של נ. אביגד על "יד-אבשלום" בספרו: מצבות קדומות בנחל קדרון, 1954, עמ' 112 ואילך, ציור 69.

22. בעיית אופייה של הדרגה התיכונה תידון בהרחבה בדין-וחשבון הסופי. עם זאת מן הראוי לציין, שאם אמנם נכונה הדעה לפיה נעשו החציבות הנדונות בפטרה בימי חרתת הג' (87–62 לפסת"ג) — הרי קודמים הם בכמה עשרות שנים למבני הורדוס. על זמן החציבות בפטרה ראה: M. Avi-Yonah, *Oriental Art in Roman Palestine*, Roma 1961, pp. 46–47

3. הדרגה העליונה (III)

(בהפרה ביקוחו של דן בהט)

הדרגה העליונה (לוח ב) אינה אלא קצהו הצפוני ביותר של משטח מצדה, המתנשא כאן כמה מטרים מעל פני השטח שמדרום לו. דרגה זו, שחלקים שונים ממבניה כבר נראו לנוסעים ולחוקרים שביקרו במקום במאה השנים האחרונות, נחפרה באופן שטחי בעת הסקר של שנות 1955—1956.²³ קירבת המבנים אל פני השטח וההרס שפקד את הבניין בתקופות השונות, הן בידי הטבע והן בידי האדם, לא הותירו ממצאים רבים. הפרנו את כל שטח הדרגה, ודבר זה הקנה לנו ידיעות חשובות ביותר על תכנית המבנים, על תקופותיהם השונות. כן נתגלו כמה שרידים המאפשרים לנו לשחזר את האלמנטים הארכיטקטוניים והעיטוריים שפיארו חלק זה של הארמון. רבים מאלמנטים אלה נתגלו בשפך העיים שמדרום לקיר הדרומי של הדרגה העליונה, ולכן נסקור תחילה את אשר נתגלה בכל אחד מחלקי הבניין. רק לאחר-מכן ננסה לשרטט בקווים כלליים את אופי הבניין.

(א) המרפסת העגולה למחצה

כבר בדין-וחשבון על סקר 1955—1956 צוינה העובדה, שאת חלקה הצפוני של בליטת הסלע תפסה מרפסת עגולה-למחצה, אולם מחוסר-פנאי לא נעשה אז כל ניסיון לנקות את השטח או לעשות בו כמה חתכים, במגמה לעמוד על טיב בנייתה של המרפסת. עתה נעשה הדבר, וכחוצאה מכך הובהרו כמה פרטים חשובים, התינויים לא רק להבנת דרך בנייתה של המרפסת, אלא גם להבנת אופי בנייתו של המבנה העגול שבדרגה התיכונה. מתברר, שגם את המרפסת הזאת תוחמים, למעשה, שני קירות חד-מרכזיים, המקיפים את המרפסת ממערב למזרח. בין שני הקירות נותר חלל של מטר אחד, בערך. קוטרה הכולל של המרפסת, עד לצדו החיצוני של הקיר החיצוני, הוא כ־9 מ'; קוטרה הפנימי, עד לצדו הפנימי של הקיר הפנימי, הוא כ־6 מ'. מסתבר, ששני הקירות נבנו על גבי צוקי-הסלע כקירות-תמך. משטח שבפנים הקיר הפנימי מולא באבנים ובעפר, ואילו החלל שבין שני הקירות הושאר ריק. המרפסת בנויה אפוא ממש כמו המבנה העגול שבדרגה

23. עמ' 35 ואילך.

הפירות מצדה

התיכונה, אלא שכאן המבנה הוא עגול-למחצה. החלל, שוודאי היה מכוסה ברצפת-עץ (בשעת פעולת-השתזור אף נתגלו שרידיהם של כמה מקורות-העץ), מילא ללא ספק תפקיד דומה לזה שמילא החלל שבמבנה העגול של הדרגה התיכונה (וראה לעיל), היינו, הקטנת הלחץ על הקיר החיצוני. בשלב הראשון של הבניין היתה רצפת המרפסת מרוצפת בפסיפס לבן, ששרידי גראים עדיין בכמה מקומות בצד דרום. כמה חתכים שנעשו בשטח המרפסת הוכיחו, כי מולא באופן מלאכותי לפני שרוצף. בתוך המילוי נמצאו קטעי-בדים, גזרי-עצים ושרידי-חסיים, השייכים אולי לשרידים קדומים יותר או לבנאים עצמם, שרידים שהצטברו בסביבה בשעת הבנייה ונגרפו לבסוף לתוך המילוי.

(ב) מבני-המגורים

את החלק הדרומי של הדרגה, שצורתו מלבנית, תופסים מבני-מגורים. כבר בשעת הסקר של שנות 1955—1956, עת נחשפו ראשי-הקירות, נתגלו סימנים — כגון סתימות, תוספת קירות וכו' — שהעידו, שהיו כאן שתי תקופות-בנייה. מאחר שהחופרים ייחסו את התוספות המאוחרות לתקופת הורדוס, הניחו, שהבניין נבנה בתקופת החשמונאים (לפי מונחינו: הקדם-הירודיאנית). את הנחתה זו ביססה משלחת-הסקר, בין היתר, גם על פשטות סגנון-הבנייה, העומדת בסתירה למבנים שבדרגות התחתונות. תרומתה העיקרית של משלחתנו בעניין זה היתה, שהצליתה לתאר את שלבי-הבנייה העיקריים (שעליהם נוספו כמה פרטים תוך כדי מהלך החפירה) ולקבוע, כי את השלב המאוחר יש לייחס לתקופת הביזאנטית, ואילו את השלב הראשון — לתקופת הורדוס. יתר-על-כן, עלה בידנו לקבוע, כי לשלב המאוחר ניתן לייחס לא רק את הסתימות ואת התוספות, כי-אם גם את מכלול שלושת החדרים המרכזיים. להלן נתאר בקצרה את אופי הבניין ההירודיאני, את אופי התוספות הביזאנטיות ואת העובדות שהביאו לתארוך המאוחר של התוספות.

התקופה הקדם-הירודיאנית

אמנם עשינו חתכים מספר במקומות שונים, אך לא עלה בידנו לגלות במקום זה עקבות ברורים של מבנים קדם-הירודיאניים, אף-על-פי שבעניין זה טרם הגענו למסקנות סופיות. מכל-מקום דומה, שאם אמנם היו כאן

הארמון הצפוני

מבנים מסוג זה — הרי סולקו שרידיהם לחלוטין על-ידי בנאיו של הורדוס (וראה פרק-הסיכום).

התקופה ההירודיאנית

למעשה, היה מבנה זה מורכב משני אגפים: האחד במזרח והאחר במערב. כל אגף כלל שני חדרים מרווחים ומסדרון צר. בין שני האגפים נמצא מתחם מלבני, הפונה צפונה. מתחם זה היה מרוצף, ככל הנראה, בפסיפס לבן, ללא דגמים. המפתח הצפוני, הפונה לעבר המרפסת, הוא רחב למדי (כ-7.5 מ'), וממערב וממזרח תוחמות אותו כעין מנוזות צרות, שאינן אלא המשכי הקירות הצפוניים של שני אגפי החדרים. ניתן אולי לשער, שבמפתח זה עמדו שני עמודים, ששיוו לחזית הבניין את האופי הארכיטקטוני הטיפוסי כל-כך למבני הורדוס במצדה (וראה להלן, מבנים VIII, X, XI ו-XII).

שני החדרים שבאגף המזרחי, שנבנו מצפון למסדרון צר, בכיוון מערב—מזרח, היו הרוסים ביותר. פסיפס לבן-שחור עם דגם של מעגלים נחתכים ומשושים כיסה את רצפתם. שרידים אלה כבר נחשפו ברובם בעת הסקר של שנות 1955—1956 ותוארו בדין-חשבון המשלחת. שני החדרים שבאגף המערבי, שביניהם מתמשך מסדרון צר וארוך, ממזרח למערב, היו במצב טוב יותר, בייחוד החדר הדרומי-מערבי (לוקוס 88). חדר זה יתואר כאן בפרוטרוט, משום שממנו ניתן להקיש גם על אופיים של שאר החדרים.

החדר הוא מלבני, ומידותיו הפנימיות הן 4.3×5.5 מ'.

רצפת החדר היתה מכוסה פסיפס של שני מרבדים מלבניים (לוח ד, 2), שביניהם הפריד מלבן צר וארוך. המרבד המערבי הרוס לחלוטין, אך בטיט-הריבוד עדיין ניתן להבחין בטביעות הפסיפסים. המרבד המזרחי, שנמצא כמעט שלם, עשוי משושים-משושים. על גבי טיט-הריבוד ניכרים יפה התריצים שחרצו המרצפים בגבולות המרבדים ומסגרותיהם, כדי להקל על עצמם את הנחת הפסיפס. גם בפסיפס הארמון המערבי נוהגת שיטה זו (וראה להלן, הדיון במבנה X).

את חלקם התחתון של הקירות מעטרים ציורי-קיר. ציורים אלה, שנשתמרו יפה, מורכבים בעיקר מדדו נמוך מתחת לפס שחור, שגם מעליו נמצאו שרידי-ציטורים. עובדה זו וכן שרידי-הטיח הרבים שנחגלו בחלקו המערבי של החדר ובשפך-העיים של לוקוס 92 (וראה להלן), שרידים המעוטרים בעיטורים מעולם הצומח ובעיטורים אחרים — כל אלה מעידים, שגם בנייני

תפירות מצדה

הזרחה העליונה היו מעוטרים בציורי־קיר מפוארים. על הרצפה נמצאה שכבת־אפר בלתי־מופרעת, ודומה, כי לפחות חדר זה לא היה בשימוש לאחר שנהרס בימי המרד. בפאתו המערבית של החדר, ליד הקיר התיצוני, נתגלתה תעלת־שדידה, העוברת מצפון לדרום. בתוך התעלה נמצאו עיי־מפולת רבים, ביניהם שפע של קטעי־טיח מצוירים. באמצע הקיר הנזכר, שממנו נשחמר רק החלק התחתון ביותר, נמצאו שרידי חלון, שהיה מטויה בטיח מכור. סף החלון הגיע, למעשה, עד הרצפה.

רצפת המסדרון (לוקוס 87) היתה מעוטרת במסגרת מלבנית, בדומה לרצפת המסדרון שבאגף המזרחי (לוח ד, 2).

תקופת המרד

לא עלה בידנו לאתר את כל המבנים שהוספו בתקופה זו. אמנם מסקנתנו הכללית היא, כי בתקופה זו ירד הארמון מגדולתו וכי רוב חלקיו הארכיטקט־טוניים — כמו, למשל, העמודים — כבר נשדדו ונהרסו (וראה להלן, פרק הסיכום), אך מתברר, שבחלקו היה מיושב גם בימי המרד. במיוחד מעידים על כך מטבעות מימי המרד ומספר רב של אוסטרקונים בלשון העברית והארמית, שנמצאו בשפך שעל־יד הארמון, מעבר לקיר 92 (וראה להלן).

התקופה הביזאנטית

כאמור, כבר הבחינה משלחת־הסקר בכמה תוספות לבניין המקורי, בעיקר בחסימת צדו המזרחי של המסדרון המערבי (לוקוס 87) על־ידי קיר שנבנה מאבנים שגלqחו משאר המבנים.

בעקבות חשיפתו של החלק המרכזי — היינו, שלושת החדרים הרבועים שבמרכז — הגענו למסקנה, שגם את שלושת החדרים ואת הקירות המחברים אותם אל האגף המערבי, כמוהם כסתימת כמה פתחים ותוספת־קיר בחדר הצפוני של האגף המערבי, יש לייחס לאותה התקופה שבה נבנו התוספות המאוחרות. למסקנה זו הגענו בעיקר לאחר שנתברר לנו, כי קירות המבנים המרכזיים נבנו בחלקם על שרידי רצפת־פסיפס, וכי רצפת הפרוזדור (לוקוס 82) שבין שלושת החדרים ובין האגף המערבי, השייכת ללא ספק למבנים שבמרכז, מגיעה מצד מערב אל הקיר המזרחי של האגף המערבי (שעדיין ניתן להבחין בו בשרידי ציורי־קיר) ואל הסתימת המאוחרת, בעוד שבצדה המזרחי מגיעה הרצפה אל הקיר המערבי של שלושת החדרים, שלא טויה

ולא צויר. גם אופי הרצפה הלבנה, העשויה סיד כתות (רצפה האופיינית לכל המבנים הביזאנטיים; וראה פרק-הסיכום), שונה לחלוטין מאופי רצפותיהם של המבנים האחרים. אך ההוכחה המכרעת למסקנתנו היא העובדה, שבתוך רצפה זו מצאנו שברים מספר של חרסים ביזאנטיים, שהוכנסו בה בשעת בנייתה. דבר זה בלט במיוחד בפינה הדרומית-מערבית של המסדרון המאוחר (לוקוס 82), מקום שם נמצא ברצפה מעין שקע (להנחת כד), שהיה מרוצף בחרסים ביזאנטיים אלה. זאת ועוד: בתחום החדרים המרכזיים לא נמצאו עקבות-שריפה כלשהם. גילויים של כמה שרידי שמשות, הדומים לשרידי השמשות שנתגלו בשאר המבנים הביזאנטיים של מצדה, משלים את התמונה. בחדר המרכזי של מערכת החדרים המאוחרים נמצאו גם כמה מתקנים (מעין מתקני-אחסנה), ובחלקו הצפוני של המסדרון המאוחר נחשף שקע דמוי-אמבטיה. אל שלושת החדרים והמסדרון יש להוסיף גם כמה מסתימותיו של האגף המערבי, שנעשו אף הן בזמן ההוא. תיאורם המפורט של הפרטים הטכניים הנוספים המחזקים מסקנות אלה חורג ממסגרת סקירה זו, ולכן יובא בדין-וחשבון הסופי. מסקנה נוספת המשתמעת מכל האמור לעיל היא, שבשלב הביזאנטי היתה הדרגה העליונה הרוסה ביותר. ביחוד האגף המזרחי נשדד לחלוטין: במקומות רבים נמצאו רק "דפוסיי" הקירות. יתר-על-כן, דומה, שחלק ניכר מעיי-התורבות שהיו כאן לפני בניית התאים הביזאנטיים פונו אל מעבר לקיר הדרומי (וראה להלן).

חומת הדרגה העליונה (לוקוס 92)

להשלמת תיאור הארמון והיסודות הארכיטקטוניים שלו מן הראוי להביא פרטים מספר על חפירת לוקוס 92, הקרוב לצדה הדרומי של הדרגה העליונה. אל הקיר הדרומי של הדרגה העליונה (W 78), שהוא חלק אורגאני ממבני שני האגפים, נבנתה, בשלב טכני מאוחר יותר, חומה משופעת (W 79), העוברת לכל אורכו של קיר W 78. ממערב למזרח. חומה זו, המשתפעת דרומה ושראשה נשחמר בעובי של 1.6 מ', נבנתה על גבי הסלע הטבעי, ההולך ומתרום לעבר הדרגה העליונה. צדה הדרומי של החומה נמצא מטווח בטיח (לוח 1, 2). הטיח נשחמר יפה, וניכרים בו מספר תיקונים. חומה זו מפרידה, למעשה, בין הארמון הצפוני ובין שאר שטחה של מצדה. בקצה המערבי של החומה מתחבר אליה קיר, שהוא מעין המשך של חומת-הסוגרים.

מיקומה של חומה זו מתאים יפה לתיאורו של יוסף בן־מתתיהו, המספר, שהארמון היה מתחת לחומת־הפסגה, ואף מדגיש את ממדיה העצומים של חומת הארמון. חומה זו מגעה לחלוטין את הכניסה לארמון, ורק הותירה פתח־כניסה בקצה המזרחי (וראה להלן). כל השטח שמדרום לחומה היה מלא רבדים־רבדים של שפך, שהצטבר, למעשה, עד ראש החומה והשתפע כלפי דרום (לוח ו, 1). הפירות שפך זה, שנופה כולו במהלך העבודה, הביאה לתגליות רבות וחשובות, שאחדות מהן נוסכות אור על אופיים של מבני הדרגה העליונה. גראה לנו, שרוב הממצאים נמנים עם עייה של דרגה זו, שנערמו ליד החומה בזמנים שונים. הצטברות זו הגיעה, כנראה, לשיאה כאשר פונו הריסות הדרגה בתקופה הביזאנטית (וראה לעיל). בשפך זה נתגלו מטבעות מימי המרד, אוסטרקונים רבים בלשון העברית ותארמית, ובכללם "תלושים" עם הכתובת "יהוחנן" (וראה להלן, הפרק על המגילות והכתובות), וכן כמה "תלושים" עם כתובות לאטיניות. אלה האחרונים, שנמצאו בעיקר בתחתית השפך, ובפרט בגיזרה המערבית, נמנים אולי עם שפך בית־המרחץ (וראה להלן, הדיון במבנה IV), כפי שמעידה גם כמות־האפר הגדולה שנמצאה בגיזרה זו. להעשרת ידיעותינו על הארמון תורמים במיוחד הקטעים הרבים של טיח מצויר, הן של קירות והן של תקרות, בדגמים גיאומטריים ובדגמים מעולם הצומח בשלל צבעים, וכן המספר הרב של כלי־סיגילטה מזרחיים וכלי־בהט, מסמרים, גזרי־עץ ועוד. כמו־כן נתגלו שברים רבים של טיח מכויר בדגמים שונים, ובמיוחד מספר רב של כותרות, בסיסים וחוליות־עמודים, שהיו זרוקים ללא שיטה בעיי השפך, בפרט במחציתו העליונה. כמה מבסיסי העמודים מטיוחים וצבועים כמו שני עמודי הארמון המערבי (וראה להלן, הדיון בבניין X). עניין מיוחד מעוררת העובדה, שעל כמה מן הבסיסים והחוליות נתגלו חווי בנאים או סתתים. תכליתם של תווים אלה היתה לציין את החוליות, הכותרות והבסיסים שהשתייכו לעמוד מסוים. לכל עמוד ניתנה אות, ולידה נחקק מספר, לציון מקום החוליה בעמוד²⁴. מעניין, שתלק גדול מתווים אלה נחקק באותיות עבריות, בכתב המרובע האופייני לתקופה ההירודיאנית. כך, למשל, נתגלו האותיות קו"ף (לוח כא, 2), בי"ת, טי"ח (לוח כא, 1) ועוד, כשלידן מספרים (1, 2, 3, וכו').

24. על שיטה דומה כעבדת — ראה : א. נגב, תווי־סתתים מן המקדש הנבטי בעבדה, ארץ־ישראל, ו, תשכ"ד, עמ' 29 ואילך. כן ראה : F. J. Bliss & R. A. S. Macalister, *Excavations in Palestine, 1902, Pl. 14* (Tell ej-Judeidh)

אגב, בשטח החומה הצפונית-מערבית, על כותרת שנמצאה שלא באתרה, נתגלתה האות שי"ן. דומה, שמספר העמודים היה רב מ-22. כן נמצאה קבוצה שנייה, שבה נחקקו תוויהסתתים בכתב העברי העתיק, כמו, למשל, דל"ת וזי"ן. אין אפוא ספק, שהבנאים והסתתים היו יהודים²⁵. מספרם הרב של העמודים מאפשר עתה להשלים, ולו באופן כללי, את אופיו של הארמון (במיוחד בדרגה העליונה, אך אולי גם בדרגה התיכונה), שאפינו אותו, הן בקצה המרפסת העגולה-למחצה והן בחזית הבניין, שורות-עמודים בסגנון יוני (וראה גם התיאור אצל יוסף בן-מתתיהו). כפי שעוד נראה להלן, מצאנו חוליות, כותרות ובסיסים במבנים רבים ששימשו את אנשי המרד, ואין ספק, שאלה לקתום מן הארמון החרב-למחצה, ואולי אף מבית-המרחץ הגדול (וראה להלן). הוכחה גוספת לכך משמשת העובדה, כי על אחת מקבוצות-החוליות שנתגלו בקצהו המזרחי של מכלול המחסנים (וראה להלן) חקוקים אותם תוויהסתתים החקוקים על העמודים שנתגלו בשפך החומה; רק המספרים שונים.

הצעת-שחזור נסיונית נציע בדין-וחשבון הסופי, לאחר שייבדקו כל שבריי-העמודים שנתגלו ויתגלו במצדה.

הכניסה לארמון

עד סוף עונת-החפירות הראשונה סברנו, כי המעבר אל הכניסה לארמון, הנמצאת בקצה המזרחי של הדרגת העליונה (ולידת ספסל שנתגלה בסקר 1955—1956 ונוקה לגמרי על-ידינו) היה דרך השטח שמדרום לחומת הארמון (לוקוס 92). אולם משנסתיים פינוי השפך נתברר, כי הסלע שמדרום לחומה לא הוחלק מעולם, וכי הוא משתפל דרומה במצבו הטבעי, על הריצו הידודיו (לוח ה). לקראת סוף העונה החילונו לחפור קבוצת-מבנים בשטח שבין הארמון ובין מכלול-המחסנים, ונתגלה, בין השאר, מעין מסדרון מוגומנטאלי ארוך (לוקוס 120), הפונה מזרחה. חפירתו של מכלול זה, המקורה בכיפה דמויית חצי חבית, טרם נסתיימה, ולכן קשה עדיין לקבוע מסמרות בעניין זה. עם זאת מתקבל הרושם, כי הגישה אל הארמון היתה

25. על מעמד זה של בנאים ובעלי-מלאכה יהודיים בימי הורדוס—ראה גם: א. שליט, הורדוס המלך, 1960, פרק ד, הערה 620. על השימוש בכתב העברי העתיק במצדה—ראה להלן, הפרק על המגילות והכתובות. מן הראוי לציין, שבכמה חוליות בדרגה התחתונה נמצאו תוויהסתתים/בנאים באותיות לאטיניות.

תפירות מצדה

דרכו, וכי ממנו פנה הנכנס צפונה, לעבר הספסל והכניסה. יתר-על-כן, להשערה זו נמצא משום אישור בעובדה, שבקצה החומה, ממזרח למסדרון, נתגלו מתקני-מים משוכללים, שכללו בור גדול ובריכה קטנה מטויחת ומקומרת. מאחר שאל בריכה זו הובילה, ככל הנראה, תעלת-ניקו, שנועדה לנקו את המים ממשטח-הסלע שמדרום לחומה — מסתבר, שדרך שטח זה אי-אפשר היה להגיע בנוחיות אל הארמון. מכל-מקום, בעיה זו ודאי תמצא את פתרונה המלא בעונה השנייה, לאחר שנסיים את החפירה בשטח היוני זה. כן מן הראוי לציין, שעל גבי טיח הקירות הפנימיים של המסדרון המקורה נתגלו חריתות רבות. חריתות אלה כללו כמה אבג"דים ביונית ובלאטינית וכן מספר רב של דגמים מעניינים של אניות-מלחמה. שמא נחרתו על-ידי אנשי חיל-המצב של הלגיון העשירי, שאניית-המלחמה היתה, כידוע, אחד מסמליו?

בסיכומה של הסקירה על הארמון הצפוני ניתן לציין, שכל מבנהו — שלא כמבנהו של הארמון המערבי — נושא אופי של תווילת-מלכים, שחדרי-המגורים שבה (בדרגה העליונה) אמנם מועטים, אך מפוארים ביותר. נוכח מצב השרידים בארמון עצמו וגילויים של שרידים ארכיטקטוניים רבים (כנראה מארמון זה) במבנים ששימשו את אנשי המרד — מותר להגות, שבימי המרד, ואולי אף קודם-לכן, כבר היה הארמון במצב בלתי-תקין. הדברים אמורים בייחוד בחלקים הארכיטקטוניים-העיטוריים, כמו, למשל, העמודים. בשלב הסופי של המרד, לכל המאוחר, פורקו רבים מתלקי-העץ (תקרות, רצפות וכיו"ב) לצורכי הגנה והסקה, וניתן לשער, כי בכבשם את המקום מצאו הרומאים את הארמון הרוס ביותר.